

- Черкаського уезду, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896.
17. Самойлов П.О. О найме сельскохозяйственных рабочих // Сельский хозяин. – 1905. – № 18.
 18. Корреспонденция: Из Новороссии / Ф. Д. // Сельский хозяин. – 1897. – № 38.
 19. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
 20. Центральный державный архив Украины у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 263.
 21. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.
 22. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губ. в 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906.
 23. ЦДАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 946.
 24. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
 25. ДАЧО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 4.
 26. ЦДАК України. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 244.
 27. Имение Козацкое княгини Татьяны Георгиевны Куракиной, Киевской губернии, Звенигородского уезда. – К., 1913.
 28. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
 29. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI. Подольская губерния. – С.Пб., 1903.
 30. ДАЧО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 114.
 31. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 4365.
 32. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 226.
 33. ДАВО. – Ф. Д-6. – Оп. 1. – Спр. 10.
 34. Лось Ф.С. Робітничий клас України в 1907–1913 роках. – К., 1962.
 35. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
 36. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896.

Ю.І. Вовк

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ

У загальному контексті історії України однією з важливих є проблема місця та ролі селянства у соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття. Інтерес науковців має об'єктивний характер, оскільки нововведення, що мали місце на початку ХХ ст. і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільного.

Аналіз історіографії дозволяє твердити, що окреслені аспекти задекларованої нами теми знайшли належне наукове висвітлення у роботах вітчизняних істориків [1-5]. Однак перспективним, на наш погляд, залишається вивчення питань, що стосуються аграрного перенаселення Наддніпрянщини, міграції селян тощо. У зв'язку з цим автор пропонованої статті й ставить за мету розкрити ці маловідомі сторінки з аграрної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Об'єкт вивчення – українське селянство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., предмет – аграрне перенаселення міграції селян.

Чисельність селянських міграцій різко зросла у 90-ті роки ХІХ століття. Так, якщо за 21 рік (1863-1884 рр.)

кількість жителів у південних губерніях України зростала швидше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі тільки у півтора рази, то за 12 наступних років (1885-1895 рр.) – у 3,5 рази [6, 44-46]. Відбувався відтік населення з сільської місцевості у міста [7, 307]. З 1863 по 1897 рр. чисельність міських жителів в Україні зросла з 1 461,6 тис. до 2 988,1 тис. чол. Наприкінці ХІХ століття в Києві уродженці сільської місцевості складали понад 39 % від загальної чисельності жителів [8, 120].

У сільському господарстві йшов посилений відтік значної маси селянства на заробітки внаслідок відокремлення виробників від засобів виробництва і зосередження їх в руках чисельно незначної, але економічно міцної сільської буржуазії. Особливості найму на Півдні України сприяли притоку сюди значної кількості розореного селянства на заробітки. Як зазначав В.І.Ленін, у Таврійській губернії заробітна плата була вища, ніж у Херсонській, тому “перекочування” руйнувало “кабальні форми наймання та відробітків” [9, 223]. Навіть багато місцевих робітників із Херсонської губернії йшло в Таврійську. Хоча у першій бракувало місцевих робітників, наймачі користувалися свободою конкуренції. Головними районами виходу землеробських робітників були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

Збідніла частина селян перебувала в нестерпних умовах. Земельна тіснота серед них була така, що селяни в Полтавському повіті казали: “Із стріхи на чуже капає”. Якщо в 70-х роках ХІХ ст. майже третина селян не мала робочої худоби, то на початок 80-х років ХІХ ст. її не мали вже 59 % селянських дворів Полтавщини, 51,4 % Поділля, 58,2 % Київщини. Приблизно такими показниками визначались і південні губернії України [10, 449].

Напередодні революції 1905-1907 рр. в Україні налічувалося 4 млн. 221 тис. селянських господарств, з яких бідняцьких – 2 млн. 431 тис. (57,1 %), середняцьких – 1 млн. 273 тис. (29,9 %), заможних – 517 тис. (12,2 %) [11, 21]. Як зазначав М.І. Тезяков, “обезземлення швидко йде вперед і, разом із тим, збільшує кількість сільського пролетаріату” [12, 77].

Багато збіднілих селян з Київської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії, з Подільської і Волинської – в Бессарабію. Більшість мігрувала у південні губернії, де навіть наприкінці ХІХ століття густота населення на 1 кв. версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережжі й Правобережжі [13, 69]. У південних губерніях значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренди та купівлі землі [14, 324]. Проте умови праці селян-заробітчан на Півдні України були тяжкими. В кінці ХІХ століття щороку йшли на заробітки з Полтавської губернії близько 150 тисяч, з Київської – понад 85 тисяч, з Подільської – близько 40 тисяч чоловік. Більшість йшла в південні губернії України, багато – в Донецький басейн [15, 53]. У 1901 р. на польових роботах у Київській губернії було зайнято 45 % відхідників, у промисловості – 26 %, на службі – 26 %, на богомілля ходило 3 %. У 1903 р. селянам-відхідникам Київської губернії було видано 160 617 паспортів [16, 53]. Особливо високий відсоток сільськогосподарських робітників давали губернії

Лівобережжя, в яких мало місце найбільш високе аграрне перенаселення. Так, у 1891–1900 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній в середньому на 100 душ населення брала паспорти на відхожі промисли 41 особа, у той час як на Правобережжі України їх брали 33 особи [13, 62]. У Київській губернії в 1900 р. було видано 149 695 паспортів селянам, що йшли на заробітки, з них 65 791 чол. (44 %) йшли на літні заробітки переважно до Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній; 41 740 чол. (27,5 %) – у Київ та інші міста для найму в прислугу та в пошуках міських заробітків; 2 453 чол. (16,5 %) – на земельні роботи на залізниці й пароплави як нижчі службовці; 13 080 чол. (9 %) – на різні інші роботи, на фабрики і заводи; 4 545 чол. (3 %) – на богомілья. З цих даних видно, що більшість селян йшла на південь; з трьох повітів – Черкаського, Чигиринського і Канівського – туди пішло 42 713 чол., тобто більше половини від загальної кількості [17, 114].

У деяких губерніях України були свої особливості, пов'язані з міграцією. Так, на далекі заробітки з сіл Солобковецької волості Подільської губернії в 1904 р., судячи за кількістю виданих паспортів, пішло 403 чоловіки, що склало лише 3 % від всього населення волості. Це пояснюється тим, що в цій місцевості було заведено синів відокремлювати відразу після їх одруження, тому сім'ї за робочим складом були малочисельними. З таких сімей в далекі краї на відхожі промисли ходити було нікому, і коли вони зверталися за роботою до ближніх поміщиків, то зустрічалися із суворим економічним законом попиту і пропозиції робочої сили [18, 494]. Часто селяни були неспроможні розрахуватися з податками і недоїмками, що посилювало відхідництво, у першу чергу це стосувалося грабарів. Так, грабарів із с. Леське Черкаського повіту Київської губернії наймали в Києві, Полтаві, на Кавказі і навіть у Сибіру та поблизу Мурманська [19, 2-3].

Отже, звичаєве право і пережитки кріпацтва у формі прикріплення селянина до наділу, до поміщицької економії стримували процес міграції й поглинання надлишку робочої сили у промисловості й на сільськогосподарських роботах, посилюючи аграрне перенаселення. Однак важке матеріальне становище і малоземелля зумовлювали міграцію, яка мала у кожному регіоні України свої особливості, що свідчило про подальше погіршення соціально-економічного становища селянства, його розшарування, що позначалося на зростанні кількості відхідників. Селяни формували постійні кадри сільськогосподарських робітників. Про це свідчить зростання кількості тих, хто прибув удруге найматися на ринки праці південних губерній. Так, із Київської губернії прибуло 75,9% робітників, із Полтавської – 76,3%, із Чернігівської – 71,2% [19, 394].

Селянська міграція стала інтенсивнішою в кінці XIX століття. Серед причин можна виділити такі: 1) аграрна криза, під час якої збідніли тисячі селян; 2) посилення у центральній землеробській смузі методів напівфеодальної експлуатації; 3) пошук додаткових заробітків; 4) політично-релігійні мотиви [20, 18]. Збанкрутіле селянство стало найважливішим джерелом поповнення робітничого класу. Крім 387 тис. робітників, зайнятих на промислових підприємствах [21, 2-3], в Україні наприкінці XIX століття налічувалось 975 397 сільськогосподарських

робітників, які працювали за наймом у місцевих поміщиків і куркульських господарствах, розташованих на території їхнього проживання [22, 216]. З них на Південь України припадало 366 573 осіб, на Правобережжя – 307 600 осіб і на Лівобережжя – 301 224 осіб. Таким чином, міграції сприяли формуванню міського пролетаріату за рахунок найбіднішого селянства. Йшов процес формування якісно нової генерації покоління селян.

З 90-х років XIX ст. царський уряд починає повільний відхід від політики заборони міграції [23, 454]. Переселення з Київської губернії до Південно-Уссурійського краю розпочалося тільки у 1896 р., а в 1897 році за чисельністю виходить на перше місце [24, 68]. Прагнення селян освоїти нові землі зумовлювалось, як правило, економічним фактором. У 1896 р. уряд припинив відведення казенних земель під переселенські ділянки на півдні України, тому посилювся міграційний рух селянства на окраїні імперії [25, 66]. За матеріалами перепису 1897 р., головним колонізаційним районом для українського селянства були Донська і Кубанська області та Ставропольська губернія. Сюди переселилося близько 360 тис. українців, що становило 41,5 % усіх новоселів. Іншими районами переселення були Північний Кавказ, Сибір (Томська, Тобольська і Єнисейська губернії), Середня Азія (Акмолінська, Семиреченська губернії) [26, 166]. Тільки в 1883–1905 рр. на Далекий Схід із України мігрувало 109 510 осіб: з Лівобережжя – 65 957 осіб, Правобережжя (переважно Київщина) – 30 470 осіб, Півдня України – 13 083 осіб [24, 67]. Вищенаведені дані дозволяють стверджувати, що в кінці XIX – на початку XX століття найбільше переселенців на Далекий Схід були вихідцями з Лівобережної України.

Переселенський рух перебував у тісному взаємозв'язку з тією чи іншою формою феодално-кріпосницьких пережитків, які мали місце на селі. Там, де питома вага відробіткової системи (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) була високою, аграрні міграції вже в перші пореформені роки охопили широкі маси селянства. Всього у 1885–1900 рр. із України до Сибіру переселилося понад 367 тис. осіб, у своїй більшості з Лівобережжя. Вихідці з цього регіону становили 84 % від загальної чисельності мігрантів. Інтенсифікація землеробства, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві дещо послабили негативні наслідки малоземелля, зменшуючи в окремих районах розміри переселень. Так, на Правобережжі налічувалося багато поміщицьких господарств, власники яких наприкінці XIX століття застосовували капіталістичну систему землеробства, сприяючи тим самим зростанню попиту на робочу силу. Диференціація селянства тут була більшою, ніж на Лівобережній Україні. За гостротою малоземелля ці губернії навіть переважали Лівобережжя, але вони не належали до основних районів виходу переселенців, вихідці з них прямували здебільшого на Південь України [25, 70].

Характерно, що у 1883–1892 рр. Україна давала 68,25 % усіх переселенців, в 1893–1902 рр. – 63,09 %, а в 1903–1905 рр. – 80,85 % [24, 67]. На початку XX століття більшість селян переселялася на Далекий Схід із Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини та Київщини, що становило 78,4 % вихідців із України. Першість належала Чернігівській губернії, котра дала

24,97 % (68 992 осіб), за нею йшла Київська – 24,14 % (66 709 осіб), далі Полтавська – 24,15 % (66 703 осіб), а потім Харківська – 5,2 % (14 381 осіб) [27, 32]. Приамур'я і Примор'я найбільш приваблювали селян Київщини: в 1890-1914 рр. із губернії виїхало 209 тис. переселенців, з яких на Далекому Сході оселилося 66 709 осіб, або 31,97 % [28, 70].

Починаючи з 90-х років XIX ст., у переселенський потік втягнулись і селяни Півдня України, де в процесі розвитку капіталізму і застосування у сільському господарстві машин і механізмів виник надлишок робочої сили. У 1896-1905 рр. звідси у східні райони імперії переселилося 88 526 осіб (21,3 %), причому з Правобережжя – лише 50 817 осіб (12,2 %), а з Лівобережжя – 276 353 осіб (66,6 %). Всього за цей період з України виїхало 415 636 переселенців, з них самовольців – 216 783, що становило 52,1 % усіх мігрантів країни [27, 413] (див. таб. 1). У 1895-1899 рр. активізувалося переселення селян із Херсонської губернії. З неї виїхало 3 000 сімей, або 15 тис. осіб. Переселялись, як правило, до Сибіру (88,5 % сімей), значно менше у місцевості Європейської Росії – 8,1 %, у середньоазіатський регіон – 3,4 %. Найбільшу кількість переселенців давали Олександрійський і Єлисаветградський повіти, менше Тираспільський. Найактивніше міграція проходила у неврожайні роки (1896, 1899) [29, 169].

Таблиця 1 [30, 256]

Переселенський рух в Україні у 1896-1905 рр.

Регіон України	Кількість переселенців в 1896-1905 рр.	З них самовольців	% самовольців
Правобережна Україна	50 817	26 349	51,8
Лівобережна Україна	276 353	136 912	49,6
Південна Україна	88 526	54 072	61,0
Всього в Україні	415 696	216 733	52,1
Всього по 50 губерніям Європейської Росії	1 075 932	432 476	40,2

Царат намагався штучно перешкодити переселенському рухові. Так, у 1892 р. О.С. Єрмолов видав книгу "Неурожай и народное бедствие", у якій вказував: "Не треба мужику переселятися, коли на місці панам поміщикам робочі руки потрібні" [31, 170]. Це стверджувала людина, яка була Міністром землеробства і державного майна, членом Державної Ради.

Дозвіл на переселення одержували, як правило, ті сім'ї, які після продажу власності могли виручити не менше 600-700 крб. [32, 5]. Підрахунки О. Шкапського засвідчили, що до 1880 р. серед селян, що переселялися до Сибіру, переважали середняки. Однак, у 1890 рр. серед селян стали переважати малоземельні [33, 115]. Так, О.О. Кауфман підрахував, що серед чернігівських переселенців 22,2 % не мали робочої худоби, а серед полтавських таких було ще більше – 34,2 % [34, 209].

Переселенням уряд надавав пільги. В Європейській частині Росії вони звільнялися від орендних платежів на 2 роки, в азійській – на 3 роки, причому чоловікам надавалася відстрочка від військової повинності при досягненні 21 року на 3 роки, а в європейській частині – на 2 роки. Ділянки землі мігрантам відводилися за орендним правом на строк від 6 до 12 років, по закінченню цього терміну

переходили в їхнє надільне користування. В азійському регіоні імперії земля відводилася прямо в наділ, на загальних із сибірськими старожилами підставах і з видачею відповідного акту [35, 270]. У 1895-1896 рр. переселенцям до Сибіру видавалися позики до 100 крб. на сім'ю, більше відпускали безкоштовного лісу на будівництво [35, 273]. З відкриттям у 1901 р. руху по Забайкальській залізниці на Далекий Схід стало переселятися дедалі більше бідноти, що врешті спричинило її переважання серед інших категорій переселенців цього краю. Співвідношення переселенців з України складалося так: 63,3 % бідняків, 23,39 % середняків і 13,28 % заможних селян [36, 56].

Отже, у міграціях українського селянства можна виявити динаміку та закономірність. Так, до 1900 р. переселялися переважно селяни середнього достатку, але на початку XX століття відбулося зростання чисельності переселенців-бідняків, що зумовило зміни у розміщенні селянства в Україні. Все більше невдоволених малоземельних селян переселялися на окраїни Росії, здаючи в оренду або продаючи свої наділи на батьківщині заможній верхівці села.

Помітні обмеження в переселенні політичного характеру проводилися урядом на Лівобережній Україні. Вона за кількістю безземельних у 90-х роках XIX століття вийшла на I місце не тільки в Україні, а й по всій Російській імперії. Так, із 167 156 селян, що переселились у 1891-1895 рр. до Сибіру, на три губернії Правобережної України припадало тільки 423 особи, або 0,3 % загальної кількості переселенців. Царат боявся зменшення чисельності корінного населення, що, на думку державних чиновників, сприяло б зростанню польського національно-визвольного руху [37, 419]. У 1894 році чиновник із особливих доручень Міністерства внутрішніх справ, що вивчав умови селянських переселень на Правобережжі України, зазначав, що, незважаючи на заборону, частина селян таємно здає в оренду свої наділи і, отримавши гроші, вночі вирушає в далеку дорогу. Л. Личаков підкреслював, що протидіяти переселенню – справа нелегка, оскільки селяни інколи йдуть для посадки в поїзд більше, ніж як за 100 верст, обминаючи найближчі до їхнього села станції [38, 3].

У селянському русі простежувалися тенденції звичаєвого права – "як воно повинно бути по правді". Законодавчі перешкоди переселенню зумовлювали зростання кількості самовольців із бідняків, малоземельних селян. Тому 8 червня 1901 року вийшов закон про відведення приватним особам казенних земель у Сибіру. Згідно з цим законом, землі продавались і здавались в оренду приватним особам під одноосібні господарства. Тільки 6 червня 1904 року уряд змушений був піти на поступки і видати новий переселенський закон.

Активізація переселенського руху навесні 1898 р. у Волинській губернії переросла у боротьбу селян із місцевими чиновниками і поміщиками. Селяни багатьох сіл Старокостянтинівського, Заславського, Острозького, Володимирського і Житомирського повітів групами в 100-200 осіб кожного дня приходили до мирових посередників у повітах і в Житомир із вимогою оголосити їм царський указ про переселення, "записати їх в число переселенців" [39, 2]. Вони вірили в наявність такого наказу про переселення до Сибіру "на казенні землі і за казенний рахунок, який казною буде віднесений за рахунок

місцевих поміщиків, що володіли землею не по правді”. Селяни казали, що місцеві поміщики “з небажання сплати цих витрат, а також побоювання залишитись без робітників ... підкупили посередників і взагалі все начальство, причому останні ховають від селян царську грамоту” про переселення. Справа дійшла до того, що селяни Красилівської волості Старокостянтинівського повіту Волині послали 3 березня 1898 року телеграму Міністру внутрішніх справ: “Дозвольте переселитися в Уссурійський край на казенні землі: місцева влада не дозволяє” [39, 5].

Селянський рух за переселення почав охоплювати повіти Подільської губернії. В Острозькому повіті навіть довелося надрукувати масовим тиражем “оголошення” за підписом двох мирових посередників і повітового справника, в якому закликали селян не вірити чуткам про переселення до Сибіру і Амуру, оскільки таких урядових указів немає, а є лише розпорядження про те, що якщо хтось із селян бажає туди переселитися і має для цього кошти у розмірі 475 крб. і сім’ю, яка складається з 4 душ, то повинні звертатися з “прошенієм” до “подлежашого” мирового посередника. І робилося застереження, що винних в розповсюдженні подібних чуток будуть притягувати до карної відповідальності [39, 67].

З 1886 р. казеннокоштане переселення було скасоване і замінене на переселення за свій кошт. Дозвіл на переселення давався тільки порівняно забезпеченим селянам, щоб вони могли придбати на новому місці все необхідне [40, 69]. 22 червня 1900 р. уряд затвердив нові “Тимчасові правила для утворення переселенських ділянок в Амурській та Приморській областях”. На їх основі 1 січня 1901 р. замість десятичного родинного наділу переселенці одержували на кожну душу чоловічої статі не більше 15 дес. придатної землі. Нові правила ставили переселенців кінця XIX століття у привілейовані умови порівняно з новоселами початку XX століття [41, 126].

У 1901 р. урядовою комісією з вивчення економічного становища селянства було підраховано, що 23 млн. осіб в Європейській частині Росії не мали постійного джерела існування [42, 16], третина з них припадала на Україну [43, 152]. Це було причиною того, що в 1900 р. поліція затримала на Транссибірській залізниці близько 100 тис. самовольців-переселенців [44, 136]. У 1898-1904 рр. безземельні та малоземельні селяни (до 4 дес.), що переселилися з Харківщини, становили 52 % [45, 220].

Серед політично-релігійних мотивів переселення не останню роль відіграло Положення Кабінету міністрів від 4 липня 1899 р. про заборону молитовних зібрань штундистів, “які розповсюдженням штундистського лжевчення серед православних вносили смуту в життя місцевих парафій”. З вересня того ж року Міністр внутрішніх справ І. Дурново підписав циркуляр, в якому назвав секту штундистів “однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні” і наказав закрити всі штундистські молитовні заклади” [46, 115].

У 1892-1893 рр., згідно зі звітом обер-прокурора Св. Синоду, за неповними даними, в Катеринославській губернії проживало 8 862 розкольників і 6 871 сектантів; у Полтавській губернії – біля 1 тис. сектантів і розкольників; у Таврійській – 12 112 розкольників і сектантів (сектантів – 10 022, з них молокан – 9 356 чол.), у Харківській губернії –

5 479 безпововців, 377 штундистів, 635 поповців. У Київській губернії штундисти склали значну частину населення деяких сіл, але їхня точна чисельність невідома (з розкольниками 8 000); у Чернігівській губернії – біля 7 000 розкольників, штундистів явних – 50 [47, 329]. Таврійська губернія була центром штундомолоканства, а взагалі в другій половині XIX століття серед українських селян вірування секти штундистів було дуже поширеним [47, 147]. На переслідування сектантів в Росії, їхнє інквізиторське цькування звертає увагу навіть тогочасна преса. Штундистам залишалося або привселюдно зректися свого віросповідання, або переселитися на окраїни, де тиск на них був менший. Так, 5 червня 1897 р. 1 238 сектантів з Канівського повіту Київської губернії почала переселення до Середньої Азії [48, 50, 52]. Під час своїх поневірянь близько 110 дітей і кілька дорослих померли від злиднів і зміни клімату, 15 найбільш заможних повернулися на Батьківщину [49, 2].

На початку XX століття у Туркестанський край переселилися з України сектанти-хлисти, а під час Столипінської аграрної реформи до Середньої Азії – чимало баптистів і єговістів з Херсонської губернії [48, 54].

Україна була головним регіоном міграційних відтоків населення. Міграція з українських губерній становила 36 % від загальноросійської міграції за 1891-1900 рр., за 1901-1910 рр. – 49 %, за 1911-1914 – 60 % [50, 82]. Еміграція кінця XIX – початку XX століття стала основою формування української етнічної групи Канади [51, 65].

За статистикою американської еміграційної служби, у 1899-1914 рр. 98 % всіх українців, які переїхали до США, становили представники трьох категорій: селяни (44 %), особи найманої праці (37 %), прислуга (17 %) [52, 81]. Деякі селянські родини з Поділля, Полісся, Київщини і Слобожанщини переселялись до Канади. Анкета агрономічного відділу Київської губернії відзначала переїзд селян до Америки, в тому числі й у Канаду, Аргентину і Бразилію. Мова, зокрема, йшла про селян Тарашанського повіту (Бузівська, Жашківська, П’ятигорська, Стрижавська волості), Уманського (Маньківська, Посуховецька, Хижницька волості), а також частково Канівського і Васильківського повітів [53, 55].

Отже, в пошуках кращої долі, заробітків деякі селянські родини спромоглися переселитися на американський континент. Як писала одна з канадських газет того часу, оцінюючи ситуацію у Бородянській волості: “Це й закономірно: тут тісна, голоднеча та безправ’я, а Америка – “блаженна країна” [54, 120].

Селянський рух за переселення був стихійним і локальним, проте сама його поява стала цілком новим явищем. Так, на Правобережній Україні у 1896-1900 рр. з 212 сіл, охоплених боротьбою селян за землю, у 54 (25,5 %) з них домагалися переселення, чого не було у попередні роки [37, 429].

Переселення з України відбувалося як з економічних, так і з політичних та релігійних причин. Воно зумовлювалося розшаруванням селян. Розвивалося головним чином за рахунок селян середнього достатку, посилюючи диференціацію селянства на місцях виходу і переносячи елементи розкладу на місця вселення. Кругова порука сільської общини, що була скасована лише в 1906 р., як і форма

закабалення селян, що збереглась і після скасування кріпосного права разом із кріпосницькими пережитками та існуючими законами, стримували процеси переселення. Певну роль в цьому відігравали і особливості різних регіонів України. Відбувалася активна міграція селянства з малоземельних губерній у багатоземельні. Поряд із губерніями Південної України місцями заселення ставали райони Середньої Азії, Сибіру, Кавказу, Далекого Сходу. Ці процеси відіграли значну роль у розвитку міжетнічних зв'язків, прискорили розвиток капіталістичних відносин.

1. Лазанська Т. І. Реформа 1861 року та її соціально-економічні наслідки // *Історія України: Курс лекцій у 2-х книгах. - Від найдавніших часів до кінця XIX століття.* - Київ, 1991. - Кн. 1.
2. Якименко М. А. Становлення селянського фермерського господарства в Україні після скасування кріпосного права 1861-1916 років // *Український історичний журнал.* - 1991. - № 2.
3. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // *Український історичний журнал.* - 1991. - № 2.
4. Щербак В. О. Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX - на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Автореферат дис.... к.і.н. - Київ, 1995.
5. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах російської імперії // *Український історичний журнал.* - 1995. - № 3.
6. Ращин А. Г. Население России за 100 лет. - Москва, 1956.
7. *Історія Української РСР.* - Т. 3. - Київ, 1978.
8. *Історія міст і сіл Української РСР: Т. 24.* - Київ, 1979.
9. Крестовников Г. А. Могут ли быть пределы надельной земли крестьянам после окончания выкупной операции? - Москва, 1908.
10. Павлюк С. П. Горинь Г. Й. Кірчева Р. Ф. Українське народознавство. - Львів, 1994.
11. Мельник Л. Г. Соціально-економічний розвиток України (1900-1917 рр.) / *Історія України XX століття.* - Т. 2. - Київ, 1992.
12. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. - Херсон, 1896.
13. Лось Ф. С. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века. - Киев, 1955.
14. Ковальченко И. Д. Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII - начало XX века. - Москва, 1974.
15. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
16. Хуторские хозяйства Киевской губернии в 1912 г. - Т. 2. - Киев, 1914.
17. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 г. - Киев, 1901.
18. 1905 рік на Україні. Хроніка та матеріали. - Харків, 1926.
19. Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф. 804 - Оп. 3. - Спр. 76.
20. Жданов А. В. Изучение условий сельскохозяйственного производства в Европейской России под влиянием аграрного кризиса. - Л., 1976.
21. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. - Т. 1. Приложения. - СПб., 1905.
22. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - Т. 1 -2. - СПб., 1903.
23. Леценко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. - Киев, 1959.
24. Кабузан В. М. Переселения украинцев в Далекохотный край 1850-1861 рр. // *Український історичний журнал.* - 1971. - № 2.
25. Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861-1905 рр. // *Український історичний журнал.* - 1982 - № 9.
26. Тихонов В. Переселение в России во второй половине XIX в. (По материалам переписи 1897 года и паспортной статистики). - Москва, 1978.
27. Переселение из Полтавской губернии с 1861 по 1 июля 1900. - Вып. I-II. - Полтава, 1905.
28. Кізченко В. І. Розвиток культури на Україні // *Історія Української РСР.* - Т. 4. - Київ, 1978.
29. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* - Т. 73. - СПб, 1903.
30. Турчанинов Н. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. - СПб., 1910.
31. Ленин В. И. К деревенской бедноте / Полное собрание сочинений. - Т. 7. К., 1971.
32. ДАКО. - Ф. 4. - Оп. 133. - Спр. 81.
33. Шканський О. На рубеже переселенческого дела // *Вопросы колонизации.* - СПб., 1907. - № 1.
34. Кауфман А. А. Переселение и колонизация. - СПб., 1905.
35. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона.* - Т. 45. - СПб., 1898.
36. Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). - Київ, 1970.
37. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в период (1866-1900 гг.) - Днепропетровск, 1960.
38. Личаков Л. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае. - Киев, 1894.
39. Центральний державний історичний архів у м. Києві. - Ф. 442. - Оп. 697. - Спр. 70.
40. Головачев П. Россия на Дальнем Востоке. - СПб., 1904.
41. Обзор земледельческой колонизации Амурской области. - Благовещенск, 1913.
42. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. - Т. 1 -2. - СПб., 1903.
43. Телинчук П. П. Економічна основа аграрної революції на Україні. - Київ, 1973. - 532 с.
44. Белявская Л. Б. Социально-экономические последствия переселенческой политики Столыпина на Дальнем Востоке / Особенности аграрного строя России в период империализма. - Москва, 1962.
45. Трапезников С. П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях. - Москва, 1963.
46. История евангельских христиан-баптистов в СРСР. - Москва, 1985.
47. Арсеньев К. К. Свобода совести и веротерпимости. - СПб., 1905.
48. Литвинов П. П. Переселения украинцев сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX на початку XX ст. // *Український історичний журнал.* - 1996 - № 2.
49. Туркестанские ведомости. - 1904 - № 25 (29 февраля).
50. Заставний Ф. Д. Географія України. - Львів, 1990.
51. Ленин В. И. Уроки кризиса / Повне зібрання творів. - Т. 5. К., 1971.
52. Черняховський С. В. Американці українського походження і демографічна соціально-економічна характеристика // *Український історичний журнал.* - 1991 - № 4.
53. Хуторские хозяйства Киевской губернии. В 2-х томах. - Т. 1. - Киев, 1911.
54. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків. Збірник. - Київ, 1990.